

Keskustelu tutkimuskohteena

Taustaa

Puhuttu kieli on tätä nykyä ja on pitkään ollut diakronisen ja variaatiotutkimuksen aineksena. Silti on aiheellista kysyä, onko ja missä määrin näissä tutkimusperinteissä *la parole* varsinaisesti tutkimuksen kohteena. Diakronisen tutkimuksen perimmäinen tavoitehan on löytää historiallisia invariantteja synkronisen variaation takaa; sosiolingvistiikassa tutkitaan sekä puhujien sosiaalista ryhmittymistä, jolloin kielen piirteillä on osviitan asema, että joidenkin taajakäyttöisten piirteiden keskinäisiä jakaumia eri kielenulkoisten tekijöiden vallitessa. Vain viimeainituksessa tapauksessa puhunta sinänsä on pieneltä osaltaan tutkimuskohteena: puheen virta on raaka-ainetta, josta louhitaan esiin allofoneja, morfeja tai syntaktisia rakenteita.

Vasta melko hiljattain, parin viime vuosikymmenen aikana itse spontaani puhetoiminta kokonaisuudessaan on alkanut nousta hyväksyttäväksi tutkimuskohteeksi. Voimakkain sysäys tälle traditiolle on tullut kielitieteen ulkopuolelta: arkielämän sosiologiasta, jonka edustajina mainittakoon amerikkalaiset Harvey Sacks ja Emanuel Schegloff sekä vuorovaikutuksen sosiologi Erving Goffman. Pohjaa keskusteluntutkimukselle ovat omalta osaltaan luoneet myös etnografisemmin suuntautuneet kommunikaationtutkijat kuten Dell Hymes ja John Gumperz, hekin yhdysvaltalaisia. Nykyisin keskusteluanalyysin parissa työskentelee paljon kielentutkijoitakin, mutta itse ilmiö, vuorovaikutus, on toki niin monimuotoinen, että sitä tutkiessa raja-aidat lähitieteiden välillä helposti hämärtyvät.

Suomessa on maailmankuulut folkloristiset ja murreaineskokoelmat. Kieliaines on E. N. Setälän vuosisadan vaihteessa asettamien tavoitteiden mukaisesti pääasiassa leksikografista. Nauhurien yleistettyä tutkijoiden käyttöön on suomen kielen nauhoitearkistoon kertynyt myös yhtäjaksoisen puheen näytteitä useita tuhansia tunteja. Informanttien väliset keskustelut ovat kuitenkin näissä kokoelmissa jokseenkin tuntemattomia, mikä joh-

tuu ensinnäkin aineistolle asetetuista tavoitteista. Murreaineksen on katsottu ennen kaikkea ilmentävän maantieteellistä variaatiota, jolloin puhetilanteesta mahdollisesti aiheutuva variaatio on jätetty huomiotta. On haluttu pitkiä, yhtäjaksoisia puhenäytteitä, mihin tarkoitukseen vähäpuheisen haastattelijan ja puheliaan haastateltavan vuorovaikutus on ollut parasta ajateltavissa olevaa aineistoa. Eräät puhutun kielimuodon ominaispiirteitä tutkineet lingvistit (ks. esim. Pajunen ja Palomäki 1985) ovat huomauttaneet siitä, että näin kerätty puhekielinen aines edustaa puhuttua kielimuotoa yksipuolisesti, kun siitä yrittää laskea eri muotoluokkien yleisyys-suhteita. Tekstityypeiltään kerätyt tuotokset edustanevat pääasiallisesti narratiivista ja ehkä eksopositorista proosaa. Puheen vuorovaikutus- ja rituaaliset piirteet ovat puolestaan tällaisessa aineksessa selvästi aliedustuneina elleivät puutu kokonaan (ks. Yli-Vakkuri 1986). Haastatteluilla saadaan siis talteen pitkiä keskeytymättömiä monologeja. Useimmissa vuorovaikutuksen muodoissa sen sijaan monologeja esiintyy tuskin lainkaan, sillä keskustelun ominaisuuksiin kuuluu, että kukin osallistuja esittää asiansa lyhyinä, muiden vuorojen katkomina annoksina.

Puhesuomen murros -hankkeen syntaksin osatutkimusta varten on Matti K. Suojasen aloitteesta kerätty myös eri tilanteissa käytyjä luonnollisia keskusteluja (Suojanen 1985). Varsinaisessa sosiolingvistisessä tutkimuksessa tätä ainesta on toistaiseksi käsitelty vain raaka-aineena, ei vuorovaikutuksen tutkimiseen.

Keskustelututkimuksen ongelmia

Teoksessaan *Pragmatics* vaikutusvaltainen englantilainen lingvisti Stephen Levinson (1983. 294) korostaa, että metodisesti siirtymä lauseiden tutkimisesta keskustelujen tutkimukseen vastaa siirtymistä fysiikasta biologiaan. Tutkimuskohde on olennaisesti erilainen, vaikka keskustelussa toki vilahtelee syntaksista tuttuja rakenteita; koska tutkimuskohde on erilainen, pitäisi siihen soveltaa myös entisestä poikkeavia analyysitapoja. Kun syntaksintutkijan esimerkkilauseet ovat valikoima hyvinmuodostuneita, tutkijan kielellistä intuitiota vastaavia tekstilauseita, keskustelututkija saa vastaansa joukon perättäisiä, osittain limittäisiakin puheenvuoroja, joiden pituus, sisältö ja joskus hahmokin voi määräytyä siitä, miten kiinteästi puhujat toimivat yhteistyössä keskenään. Keskustelun kieltä on vaikea ellei mahdoton tutkia rakenteellisena tuotoksena, ainakaan samassa mielessä kuin lauseita, ja kontekstista irrotettuna keskustelu usein menettää mielekkyytensä ja merkityksellisyytensä. Saksalainen tutkija Dorothea Franck (esitelmässään keväällä 1986) on ehdottanut, että ajassa virtaavaa puhetta ei pitäisi yrittääkään visuaalistaa rakenteelliseksi ilmiöksi, ei edes

niin että ryhtyisi sitä litteroimaan näkösalille, koska tällöin särkyvät juuri se mikä keskustelulle on olennaista eli hetkellisyys ja nojautuminen korvanvaraisuuteen. Miltä uusi virtaavaa ja rönsyilevää puhumista analysoiva tutkimus sitten näyttäisi, jää tulevaisuuden pimentoon; Franckin kärjistys on kuitenkin haaste, joka keskusteluntutkijoiden tulee jollakin tavoin ottaa huomioon.

Luonnollisen keskustelun tutkija on aina salakuuntelija, ellei itse ole osallistunut keskusteluun, jota tutkii. Salakuuntelija voi ymmärtää jonkin asian toisella tavalla kuin keskusteluun osallistujat, joita hän tarkkailee: hän voi olla havaitsevinaan yhteisymmärrystä siellä, missä keskustelijat ovatkin puhuneet toistensa ohi, ja usein hänellä voi jokin jakso jäädä kokonaan käsittämättömäksi. Tämä tuntuu olevan yksi keskustelun tutkimisen väistämättömistä rajoituksista samalla tapaa kuin ns. havainnoitsijan paradoksi on sosiolingvistisen tutkimuksen väistämätön ongelma.

Vaikka keskusteluntutkimus ei ole vielä ennättänyt saavuttaa suuria teoreettisia edistysaskeleita, se on nostanut tietoisuuteen itse tutkimuskohteen luonnetta ja lingvististen lähestymistapojen yksipuolisuutta koskevia näkökohtia, mikä on jo sinänsä arvokasta.

Miksi tutkia suomalaisten keskusteluja?

Keskusteleminen on vanhin ja tavallisin kielenkäytön muoto. Sitä tekevät kaikki, se on ihmisen toiminnan yksi lajityyppillinen piirre. Nyt tuleekin kysyneeksi, missä määrin keskusteluntutkimus on kielestä ja kulttuurista riippumatonta ihmisten välisen vuorovaikutuksen ja yhteisymmärryksen pyrkimisen tutkimista ja missä määrin ylipäänsä kulttuurikohtaisia. Mikä nyt olisi juuri suomalaiselle dialogille ominaista? On ilmeistä, että spontaanissa keskustelussa on yleispäteviä, kulttuurista riippumattomia piirteitä: jo esimerkiksi se, että puhutaan pääasiassa vuorotellen eikä yhtä aikaa tai parittain, on yksi mille tahansa keskustelulle ominainen piirre. Mutta se, miten paljon puheajasta voi olla päällekkäispuhuntaa, sallitaanko keskustelussa ollenkaan monologeja esim. kertomusta esitettäessä, kuinka ja millaista puhekuoppia voi keskeyttää, nämä ovat selvemmin kulttuurikohtaisia piirteitä. Suomalaisista on vallalla myytti, että me olemme hiljaisia tai vähäpuheisia. Päteekö tämä mihin tahansa puhetilanteeseen, ja miten se ilmenee aktuaalisen keskustelun tasolla? Pitävätkö suomalaiset ehkä vuorojensa välissä tai niiden aikana pitempiä taukoja kuin muunmaalaiset; onko hiljaisuuden sieto selvästi suurempaa kuin vaikkapa saksalaisilla tai amerikkalaisilla? Sosiologi Klaus Mäkelä (1986) on väittänyt, että Suomessa on vähän makujen hierarkiaa, jos verrataan vaikkapa Bourdieun kuvailemaan ranskalaiseen yhteiskuntaan, ja että vastaavasti suomalaiset erottuvat

toisistaan kielenpiirteiltään lähinnä vain alueellisesti, eivät juurikaan sosiaalisesti kuten newyorkilaiset tai lontoolaiset. Mutta päteekö tämä myös keskusteluun? Vaihteleeko puhe vain tilanteen formaalisuuden ja siihen osallistuvien iän, sukupuolen ja koulutustason eikä sosiaalisen hierarkian funktiona? Kun keskusteluja ei ole tutkittu, tällaisista seikoista voi esittää lähinnä vain henkilökohtaisiin kokemuksiin perustuvia spekulatioita.

Vuonna 1978 julkaisemassaan artikkelissa *Universals in language usage: politeness phenomena* englantilaiset tutkijat P. Brown ja S. Levinson hahmottelivat juokon keskeisiä kasvojen suojeluun käytettäviä vuorovaikutusstrategioita ja esittivät, millä tavoin nämä eri kielissä pyrkivät kiteytymään ja saamaan konventionaalistuneita, kieliopillistuneita muotoja. Jos esimerkiksi jossakin kulttuurissa puhuteltavan mainitseminen nimeltä on liian tungettelevaa, kieleen kehittyy todennäköisesti monia persoonan välttämisen keinoja, jotka konventionaalistuvat puhetilanteisiin. Toisessa kulttuurissa taas on ehkä tärkeää korostaa puhuteltavan ja oman itsen välistä arvoeroa, mikä johtaa kunnioitus- ja vähättelyrakenteiden kiteytymiseen. Yksi suomelle tyypillinen piirre on 1. ja 2. persoonan mainitsematta jättäminen (vrt. esim. Yli-Vakkuri 1986). Millä tavoin tätä keinoa erityyppisissä puhetilanteissa käytetään, siitä ei paljoa tiedetä. Keskustelu koostuu aina sekä valmiista formuloista että vasta luodusta aineksesta. Kiinnostavaa onkin selvittää, miten tuoreet, vasta luodut ainekset kiteytyvät, tulevat ehkä muotiin ja vakiinnuttavat käyttönsä automaattisina kielenpiirteinä, toisin sanoen, miten onnistuneet strategiat konventionaalistuvat. Ns. kohteliaassa vuorovaikutuksessa on toki paljon yleiseurooppalaista kulkutavaraa, mutta sen alta voi vielä paljastua alkuperäisiä suomalaisia vuorottelu- ja lähestymistapoja.

Nunc est bibendum

Alkoholitutkija, sosiologi Kettil Bruun väitteli vuonna 1959 teoksella *Drinking behaviour in small groups*. Tutkimustaan varten Bruun oli kerännyt ainutlaatuisen laajan ja seikkaperäisen keskusteluaineiston. Viisitoista neljän miehen ryhmää istui kukin kuusi tuntia ravintolan kabinetia muistuttavassa studiossa, osallistui tänä aikana neljään erityyppiseen tehtävään (à 20 min.), nautti säännöllisin välein ruokaa ja juomaa ja keskusteli väliajat vapaasti. Jokainen kuuden tunnin istunto nauhoitettiin kokonaisuudessaan, ja keskustelusta tehtiin lähinnä pienryhmäsosiologisia päätelmiä. Vuonna 1985 koko tämä keskusteluaineisto luovutettiin kielitieteelliseen käyttöön; tätä ennen varsinaista kielellistä vuorovaikutusta ei ollut systemaattisesti tarkasteltu muuta kuin keskustelijoiden välisten suhteiden tulkitsemisen kannalta.

Keskusteluntutkimuksen perinteessä tämäntyyppinen aineisto lienee ainutkertainen: voimme seurata hitaasti juopuvien toveriryhmien sekä tavoitteellisia että vapaita keskusteluja parinkymmenen vuoden takaa. Samoja tehtäviä on ratkaisemassa useita ryhmiä, mikä suo mahdollisuuden jonkinlaiseen yleistykseen yli yksittäistapausten. Kokeeseen osallistujien tuli mm. pohtia heille kuvaillun työmaajuopottelutapauksen ratkaisua; he suunnittelivat yhdessä kesälomasaaren kaavoitusta ja erittelivät suhtautumistaan joihinkin keskeisiin alkoholin käyttöä koskeviin väittämiin. On triviaalisti ilmeistä, että keskustelu pakkaa puuroutumaan sitä mukaa kuin alkoholia nautiskellaan. Oma mielenkiintonsa on kuitenkin koettaa katsoa, miten kielelliset strategiat alkavat rakoilla, miten näennäinen yhteisymmärysyntyy tai mistä aiheutuvat äkilliset riidat.

Vuoden 1985 kesästä saakka on kanssani tämän aineiston parissa työskennellyt muutama aloitteleva tutkija. Bruunin aineisto on perusmateriaalinamme, mutta olemme kehittäneet litterointitavan, jolla voi kuvata mitä tahansa vapaata keskustelua (ks. Hakulinen ja Sorjonen 1986). Vaikka olemme hyvin selvillä litteroinnin synnyttämästä ymmärtämisen illuusiosta, olemme siirtämässä aineiston selkeimpiä jaksoja kahdeksi eri versioksi, jotka on tallennettu tekstinkäsittelylaitteelle. Toinen versio seuraa puheen lineaarista etenemistä, kun taas toinen erottelee pitemmät vuorot eli jaksot ja palautteet toisistaan.

Vaikka työmme on aivan alkuvaiheessaan, näyttää siltä, että aluksi kaoottiselta tuntuva aineisto alkaa vähitellen avautua. Sen avulla voidaan tutkia hyvin erityyppisiä kysymyksiä. Toisaalta voi katsoa, miten kertomukset puhkeavat ja ketjuuntuvat joutilaissa rupattelutuokioissa tai miten vapaa keskustelu etenee verrattuna tavoitteelliseen. Vuorovaikutuksesta itsestään on kiinnostavaa selvittää esimerkiksi, miten puhujat vaikuttavat toisiinsa ja heijastelevat toistensa kielenkäyttöä; miten avuton tai arasteleva puhuja eristetään, miten dominoijaa siedetään tai ei siedetä. Lähempänä kielen pintaa olevia kysymyksiä ovat mm. prosodian muutokset illan kuluessa, palautteiden, vuoron aloitusten ja lopetusten konventionaalisuudet ja näiden esiintymisedellytykset. Joitakin tässä mainitsemiani aiheita olemme ryhtyneet jo aineiston ollessa muokkuvaiheessa selvittämään. Mutta näistä raportoimme tuonnempana tarkemmin.*

AULI HAKULINEN

* Kirjoitus on laadittu v. 1986. Projekti on sen jälkeen laajentunut käsittämään myös mm. puhelinkeskusteluja. Keskusteluaineistosta on valmistunut 15 laudaturtyötä ja kolme lisensiaatintutkielmaa; tekeillä on kolme lisensiaatintyötä ja kolme väitöskirjaa; julkaisu- ja artikkeleita on n. 20.

References

- BROWN, P. – S. LEVINSON (1978), Universals in language usage: Politeness phenomena. In: Goody, E. N. (ed.), Questions and politeness. Cambridge Papers in Social Anthropology 8. Cambridge.
- BRUUN, K. (1959), Drinking behaviour in small groups. The Finnish Foundation for Alcohol Studies 9. Helsinki.
- HAKULINEN, A. (toim.) (1989), Suomalaisen keskustelun Keinoja I. Kieli 4, Helsingin Yliopiston suomen Kielen laitos. Helsinki.
- HAKULINEN, A. – M.-L. SORJONEN (1986), Keskustelun kuvaamisesta. P. Leino-J. Kalliokoski (toim.), Kieli 1. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos. Helsinki.
- LEVINSON, S. C. (1983), Pragmatics. Cambridge.
- MÄKELÄ, K. (1985), Kulttuurisen muuttelun yhteisöllinen rakenne Suomessa. Sosiologia 4: 247–60.
- PAJUNEN, A. – U. PALOMÄKI (1985), Tilastotietoja suomen kielen rakenteesta 2. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 31. Helsinki.
- SUOJANEN, M. K. (1985), Mitä Turussa puhutaan? Raportti Turun puhekielen tutkimuksesta. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 23. Turku.
- YLI-VAKKURI, V. (1986), Suomen kieliopillisten muotojen toissijainen käyttö. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 28. Turku.

Conversation as Research Object

by AULI HAKULINEN

This paper is an essay which aims at giving some background and justification for the study of spoken dialogue. Conversation as such has not been a legitimate object of linguistics. Rather, spoken language, whether collected item by item with pencil and paper, or taped during interview sessions, has mainly been used as a quarry, a mine from which allophones, morphs, or sentential constructions can be extracted for purposes of historical or sociolinguistic reasoning. Spontaneous, natural conversation is a very awkward object of investigation. There is the problem of how to avoid the observer's paradox; there is the eavesdropper's problem of how to understand what mutual understanding is when one was not a participant in the event itself. And there is the problem of how to generalize over particular speech situations into something that is culturally and linguistically significant.

Yet, the study of interaction has come to stay, and it is the joint object of interest of many humanistic and social fields. Among the specifically linguistic issues which the current author, with her colleagues, is trying to look at are the interplay between conversation and conventionalization: in other words, how do gambits, formulas and other forms of speech become fixed. And specifically: what is there in Finnish conversations—apart from lexis and syntax—that make them so Finnish?